

**ІНСТИТУТИ ПРИСЯЖНИХ ЗАСІДАТЕЛІВ ТА СТАНОВИХ
ПРЕДСТАВНИКІВ В УМОВАХ САМОДЕРЖАВСТВА
(НА ПРИКЛАДІ ЛІВОБЕРЕЖНИХ УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЙ
РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ НАПРИКІНЦІ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.)**

Досліджено вплив самодержавства на інститути присяжних засідателів та станових представників в Російській імперії на прикладі губерній Лівобережної України.

Ключові слова: присяжні засідателі, станові представники, судова реформа 1864 р., судова система Російської імперії.

Сучасний процес удосконалення та реформування судової системи України зумовлює живий інтерес до широкого кола тем, пов'язаних із вивченням історичного досвіду. Впродовж тривалого часу не втрачає своєї актуальності питання щодо забезпечення участі народу у здійсненні правосуддя у формі суду присяжних засідателів. Науковці не мають з цього приводу єдиної узгодженої позиції. Вченими представлена велика кількість досліджень, в яких висловлено як прихильність до даного інституту, так і наукову критику.

Серед них найбільш вагоме місце займають праці Л. Б. Алексєєвої, В. Т. Маляренка, Ю. М. Грошевого та І. О. Русанової. Вони сприяли формуванню українського законодавства про суд присяжних й ефективності його діяльності щодо захисту прав людини та основних свобод.

На нашу думку, саме досвід Російської імперії, пов'язаний з функціонуванням суду присяжних, заслуговує на увагу, оскільки формує базу знань про можливі недоліки та шляхи їх усунення.

Економічні, політичні та суспільні передумови, що склались у Росії в ХІХ ст., зумовили необхідність реформування судової системи та введення нових інститутів. Характер та обсяг нововведень стали предметом тривалих

обговорень представників влади та науковців того часу. З цих питань непоодинокими були випадки неузгодженості наукової думки з державними інтересами.

Зацікавленість держави мала місце на всіх стадіях судової реформи. Вона була головною рушійною силою, яка керувала ходом законотворчих робіт. У силу цього жодна норма, яка стосувалася судової реформи, не пройшла поза увагою держави в особі її правителя імператора Олександра II. Її відчули на собі всі судові інститути, в тому числі й інститут суду присяжних засідателів.

Питання впровадження суду присяжних було одним із найбільш проблемним. Ще задовго до початку судової реформи велися активні дискусії щодо його доцільності. На необхідності даного інституту наголошували професор московського університету С. Десницький, політичний діяч М. Тургенєв, генерал-ад'ютант, сенатор М. Демидов та лідер тверського дворянства О. Унковський. Проте їх ліберальні пропозиції, як і багато інших, були відхилені, оскільки реалізація принципів гласності та суду присяжних суперечила суті феодальної державності. Автори зустріли опір в особі міністра юстиції та міністра внутрішніх справ, а також самого імператора Олександра II, який виходив з того, що «мы еще не довольно зрелы для введения у нас гласности...» [5, с. 47]. Як наслідок обговорення долі інститутів суду присяжних, гласності було заборонено.

Натомість основою для обговорення майбутньої судової реформи стала представлена керівником другого відділу «Собственной Его Императорского Величества Канцелярии» Д. Блудовим «Всеподданнейшая докладная записка по вопросу о проекте судопроизводства в России». Її автор відстоював доктрину поступовості в розвитку законодавства: «все опыты улучшений и усовершенствований какого-либо рода, тогда только бывают успешны и прочны, когда приводятся в действие тихими размеренными шагами, по одной, зрело обдуманной системе» [5, с. 46-47]. Цю ідею він проводить і в подальшій законопроектній роботі. Зокрема в пояснювальній записці до «Проекту устава по преступлениям и проступкам» Д. Блудов вважав неможливим введення в

Росії суду присяжних: «Легко представить себе действие такого суда, когда большая часть нашего народа не имеет еще не только юридического, но и даже самого первоначального образования: допущение таких людей к решению вопроса о вине или невинности подсудимого, угрожает прямым беззаконием» [4, с. 18]. Позиція Д. Блудова безпосередньо впливала на оцінку Олександром II суду присяжних, позбавляючи тим самим перспективи втілення цього інституту в російську судову систему.

Ситуація змінилася лише з відміною кріпосного права, що викликало гостру необхідність переробки проектів графа Блудова. Його позиції втратили свою впливовість, оскільки не відповідали ситуації в суспільстві. Такий стан речей спрямував судову реформу у більш радикальне русло.

Проведення подальшої законопроектної роботи було доручено спеціальній комісії, яка працювала під керівництвом С. Зарудного. На ній лежав негласний обов'язок довести вищим представникам влади безпечність інституту суду присяжних для встановленого порядку управління, який діяв в країні впродовж століть. Відповідно до поставленої мети члени комісії (С. Зарудний, М. Стояновський, П. Даневський, Д. Шубін, К. Побєдоносцев, Д. Ровінський, М. Буцковський та ін.) спростовували поряд з іншими зауваженнями й обвинувачення про політичний характер суду присяжних.

С. Зарудний заперечував приналежність суду присяжних до політичних інструментів держави. Він наполягав на тому, що це «есть не что иное, как судебный метод, как особая форма организации суда, и что это установление ни в каком случае не может и не должно быть смешиваемо с политическим устройством государства» [4, с. 409].

Оцінюючи досвід західних країн, С. Зарудний визнавав недоцільність особливого суду присяжних для державних злочинів, оскільки він не буде користуватися тією довірою, яка необхідна для обмеження сили влади. Ця довіра забезпечить спокій у державі й стабільність рішень суду. Досягаючи мети, слід ввести до судів представників суспільства – присяжних.

На думку упорядників «Соображений», не було достатньої підстави для встановлення особливого порядку судочинства з відповідних категорій справ. Стосовно справ про державні злочини сказано: «изъятия из общего порядка возбуждают недоверие к суду. Действия такого суда обыкновенно истолковываются превратно: как предпринятое будто бы не в общих видах, а в особенных видах правительства» [2, с. 81].

Урешті-решт, піклуючись про гарантії недоторканості особи, комісія обґрунтувала суд присяжних і з політичних злочинів. Висувалась думка, що у справах про державні злочини коронний суд – державний орган без представників суспільства – присяжних не здатний винести об'єктивний вирок. Таке твердження випливає з того, що держава, яка розслідує злочин, є разом з тим і особою, безпосередньо потерпілою від злочину. Зокрема вказувалося на недоцільність створення особливого суду з державних злочинів та недоліки такого виокремлення.

Згідно з положеннями «Соображений» судочинство по державним злочинам повинно було здійснюватися в обласній палаті по кримінальному департаменту відповідно до загальних правил кримінального процесу. Комісія передбачила порядок комплектування присутності присяжних з даної категорії справ. Основою для її формування стали загальні списки присяжних [3, с. 259-260].

Нарікання на суд присяжних з точки зору його політичного характеру знаменувало собою виникнення нової та тривалої дискусії, яка мала місце і при обговоренні «Основних положень». Проте в силу переконань імператора замість присяжних у справах про державні злочини попередньо затвердили суд станових представників. В основі такого рішення, на яке вплинула позиція монарха, вбачалась недовіра до суспільства. Вказувалося, що державні злочини більш важливі та небезпечні. Для багатьох людей, які мають невірне розуміння про обов'язок громадянина і ставлення його до влади, самі злочинні діяння представляються в зовсім іншому вигляді. Вони отримують зовсім інше значення: замість суворого осудження зустрічають співчуття. Через таке розуміння віддати присяжним вирішення питання злочинності чи не

злочинності дій означало б залишити державу, суспільство і владу без будь-якого захисту.

Таким чином, у силу цих суджень було створено «спеціальний трибунал» у справах про державні злочини. А з прийняттям закону 7 липня 1889 р. він став інструментом державного впливу в багатьох інших категоріях справ, які не мали нічого спільного з державними злочинами. Такий стан речей можна пояснити бажанням держави контролювати та впливати на результати справ, які прямо чи опосередковано стосувалися державного порядку.

Звертаючись до нормативних актів того часу, можна відзначити поєднання централізованого та децентралізованого методу управління інститутом суду присяжних. Перш за все така особливість знайшла свій прояв у порядку обрання кандидатів у присяжні засідателі. Адже в цей процес були залучені представники як державної влади, так і місцевого самоврядування, а також громадської спільноти.

Необхідність їх спільної участі була очевидною. Законодавець уникав повного зосередження повноважень щодо обрання присяжних у межах компетенції одного органу. На це у нього були вагомі аргументи.

Залучення до формування присяжних адміністративної влади суперечило основоположному принципу незалежності судової влади. З цього приводу І. Я. Фойницький наголошував, що «нельзя не опасаться ее односторонности и уменьшения доверия населения к суду присяжных», хоча і не відкидав надання їй контрольних функцій у цьому процесі, визнаючи доцільність закріплення за нею контрольної функції в цьому процесі [9, с. 400].

Органи місцевого самоврядування були більш придатними для формування присяжних, оскільки вони повною мірою володіють інформацією про склад населення. Проте існував ризик суб'єктивного ставлення членів комісії до кандидатів.

Залучення самого суду до цієї процедури визнавалось неможливим через низку факторів. По-перше, значна завантаженість судових органів власними справами робила небажаною низку додаткових обов'язків, пов'язаних з

формуванням присяжних. По-друге, найбільш цінними визнавалися ті присяжні, думки і судження яких відрізнялись від поглядів коронного суду.

Урешті-решт було прийнято остаточне рішення. На представників місцевого самоврядування покладалася робота зі складання загальних списків, яка перебувала під контролем адміністрації. До формування чергових списків залучалася поряд з судовими установами й місцева адміністрація. У результаті було запроваджено спеціальні тимчасові комісії, які й займалися формуванням складу присяжних.

Проте існувала тенденція посилення державного впливу, яку можна відстежити, вдаючись до аналізу посадового складу вказаних органів. Першочергово комісії зі складання загальних списків щорічно призначалися повітовими земськими зборами, а в столицях і в м. Одесі – об'єднаними засіданнями загальних міських дум і місцевих земських зборів. Але вже з 1887 р. повноваження зі складання загальних списків були передані окремим посадовцям, кожен з яких займався відбором кандидатів у присяжні засідателі серед відповідних категорій населення. Особами, які володіли землею чи іншою нерухомістю, займалися голова повітової земської управи або ж місцева повітова управа у справах земського господарства. Власників нерухомого майна в місті та промисловців до списків вносив міський голова. Осіб селянського стану та інших ставили на облік відповідно земський дільничний начальник або мировий посередник та начальник повітової чи міської поліції. У місцевостях, в яких земські установи не були введені, ця робота проводилася начальником місцевої поліції за всіма категоріями населення.

Складання чергових списків присяжних засідателів за Уставами 1864 р. покладалася на комісії, які працювали під керівництвом повітових предводителів дворянства і за участі одного з мирових суддів повітового міста. Проте за правилами 1884 р. робота зі складання чергових списків була передана іншій комісії. Вона відрізнялась від попередньої більш неоднорідним складом, в якому переважали службові особи: місцевий помічник прокурора, представник з'їзду мирових суддів, представник повітової земської управи,

міський голова, мирового суду, виконавець, поліцеймейстер, судові слідчі, податкові інспектори. Таким чином, представники адміністрації підмінили в роботі зі складання чергових списків своїх попередників – службових осіб земського самоврядування.

З роками підвищувався ступінь контролю за процедурою складання списків зі сторони адміністрації. Якщо на початку впровадження судової реформи обсяг повноважень губернатора відповідав принципу відокремлення судової влади від адміністративної, то надалі характерним було посилення його впливу. Зміни, внесені до «Учреждение судебных установлений» у 1887 р., закріпили за губернатором право виключення із загальних списків осіб без зазначення причин. Стаття, яка надавала право оскарження такого рішення, була відмінена [8, с. 204].

Таким чином, підтверджується тенденція до посилення централізованого впливу держави на народний елемент судової системи. У силу чого на стадії складання списків присяжних зростали контролюючі повноваження представників влади, що дозволяли слідкувати за комплектуванням бажаного для державних інтересів складу присяжних.

Поряд із цим механізмом державного регулювання законодавець закріпив можливість держави контролювати участь населення у здійсненні правосуддя не лише зі сторони, але й мати власних представників безпосередньо на лаві присяжних. Власне мова йде про специфіку службового цензу для майбутніх присяжних. Він надавав право бути обраним незалежно від майнового цензу. Це не стосувалося осіб, які займали посади: будь-якої державної служби, місцевої служби по виборам дворянських і міських спільнот, земської (почесний мировий суддя) та сільської служби (чергові судді волосних судів). Однак члени окружних судів, дільничі мирові судді, особи прокурорського нагляду при судових місцях, віце-губернатори, чиновники поліції та міські голови (п. 1 – 3 ст. 84 Учр.) не могли бути обраними присяжними засідателями.

Російське законодавство з питання службового цензу містило суттєву особливість. Посадові особи втрачали право бути присяжними після закінчення служби. Таким чином, службовий ценз зумовив на практиці чиновницький склад присяжних. Велика кількість чиновників серед присяжних відповідала побажанням держави мати вплив на народних суддів.

З іншого боку, слід відмітити цілеспрямованість державного регулювання з різних питань, які стосувалися функціонування суду присяжних. Органами держави на вищому та місцевому рівнях було вжито низку заходів щодо поступового впровадження цього інституту та переходу від старого порядку судочинства до нового.

Найбільш плідною була співпраця між органами виконавчої влади: міністерством юстиції та губернаторами. Вона спрямовувалася на виконання «Положения о введении в действие Судебных Уставов» від 11 жовтня 1865 р. Цим документом встановлювався особливий порядок переходу до нової моделі кримінального процесу та введення її нових інститутів. Було вказано на строк їх повного введення в дію та назначено відповідальних осіб. Відповідно до ч. 5 уповноваженими на виконання цього положення були міністр юстиції, губернатори та міністр внутрішніх справ. Співпраця між вказаними посадовцями проходила шляхом звітування у формі переписки.

Напрями та специфіку роботи вказаних органів можна з'ясувати, звернувшись до документів кримінального відділу канцелярії губернатора Харківської області. Відповідно до листа міністра юстиції від березня 1867 р. передбачалась відмінна від встановленого порядку процедура введення в дію суду присяжних. Міністр юстиції встановив, що «списки присяжных заседателей составляютя особыми внутренними комиссиями, которые должны бытии избраны Уездными Земскими собраниями одновременно с выбором Мирowego Судьи». У документі визначалися строки проведення конкретних дій: «взамен сроков, определенных в ст. 90, 94 и 107 Учреждения судебных установлений, следует назначить: 1 августа (1867) сроком приготовления списков всех местных жителей, имеющих право быть избранными присяжными заседателями; 1

сентября – сроком возвращение их во Временные Комиссии и опубликование в ведомостях; 1 ноября – временем, когда комиссии по составлению как очередного, так и запасного списков должны распределить лиц уравнительно на остающуюся часть 1867 года» [1, с. 7–9]. У свою чергу губернатор на виконання вказаних завдань активно працював з управами, які перебували в його віданні.

У перші роки проведення судової реформи такий стан речей не був поодиноким явищем. Вжиття таких заходів було виваженим і доцільним, оскільки дозволяло поступово та без великих затрат перейти до нового порядку судочинства.

Таким чином, упродовж десятиліть у роботі інституту суду присяжних були присутні деякі умовності. Беззаперечними лідерами серед них були державна політика та характер відносин у суспільстві.

Список літератури:

1. Державний архів Харківської області. – Ф. 3. – Оп. 230. – Справа 127.
2. *Джаншиев Г.* Возникновение суда сословных представителей / Г. Джаншиев // Журнал гражданского и уголовного права. – 1890. – Кн. 8. – С. 24–32.
3. *Джаншиев Г.* Основы судебной реформы : [монографія] / Г. Джаншиев. – М., 1891. – 345 с.
4. Кони *А. Ф.* Отцы и дети судебной реформы : [монографія] / А. Ф. Кони. – С-Пб., 1917. – 556 с.
5. *Коротких М. Г.* Самодержавие и судебная реформа 1864 года в России : [монографія] / М. Г. Коротких. – Воронеж, 1989. – 220 с.
6. По поводу оправдательных приговоров // Русская речь. – 1879. – Июнь. – С. 36–45
7. Судебная реформа : у 4 т. / [ред. Н. В. Давыдова, Н. Н. Полянского]. – М. : Объединение, 1915. – Т. 1. – 381 с.
8. Судебные Уставы 20 ноября 1864 года с изложением рассуждений, на коих они основаны. Учреждение судебных установлений. – С-Пб., 1867. – 783 с.
9. *Фойницкий И. Я.* Курс уголовного судопроизводства : [монографія] / И. Я. Фойницкий. – С.-Пб. : типогр. Товарищества «Общественная польза», 1912. – Т. 1. – 480 с.

Середа О. В. Институты присяжных заседателей и сословных представителей в условиях самодержавия (на примере Левобережных украинских губерний российской империи в конце XIX – начале XX вв.).

Исследовано влияние самодержавия на институты присяжных заседателей и сословных представителей в Российской империи на примере Левобережной Украины.

Ключевые слова: присяжные заседатели, сословные представители, судебная реформа 1864 г., судебная система Российской империи.

Sereda O. V. Institutes of jurymen and class representatives in the conditions of autocracy (on the example of left-bank ukrainian provinces of the russian empire in the. xix – xx centuries).

In article influence of autocracy on institutes of jurymen and class representatives in the Russian empire on an example of Left-bank Ukraine is investigated.

Key words: jurymen, class representatives, judicial reform of 1864, judicial system of the Russian empire.